

ISSN: 2141-9773

e-ISSN: 2791-9773

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

KAREFAD

Horasan Bölgesinde X.-XII. Yüzyıllarda Ticaret

Alparslan Kılınc*

Öz

Horasan; kelime anlamı güneşin doğduğu yer, eski Farsçada ise “Doğu Memleketi” diye tanımlanan bölge olup coğrafi sınırları bakımından İran’ın doğusundan, Türkmenistan ile Afganistan’ın sınırına kadar uzanan stratejik bir konumda bulunması nedeniyle de Orta Çağ’da önemli bir coğrafi ve idari bölgedir. Horasan’ın bulunmuş olduğu coğrafya, önemli bir ticaret merkezi olmasına katkı sağlamıştır. Bu ticari önemin tek nedeni elbette ki İpek Yolu’nun bu bölgeden geçmesi değildir. Gerek Hârizm’in ve gerekse Mâverâünnehir’in Batı dünyası ile ilgili her türlü ticari bağlantıları Horasan üzerinden gerçekleşmektedir. Horasan’ın önemli merkezleri Merv, Herat, Belh ve özellikle XI. yüzyılda Nişâbü’r olup ticaret konusunda dönemin önemli ticaret merkezi Bağdad ile rekabet eder duruma gelmiştir. Horasan ticarete en parlak çağını ise X. yüzyılda Sâmânîler Devleti döneminde yaşamıştır. Horasan’ın hanları, çarşı, pazar ve panayır yerleri ticari canlılığın olduğu önemli mekânlardır. Bu mekânlarda başka yerlerden gelen tüccarların kalabilmesi için yerler de mevcuttu. Ticaret mallarının depolandığı büyük ambarlar da bulunmaktaydı. Horasan örneğinde de göreceğimiz üzere İslâm şehirlerinde ticaret mekânları olan çarşı ve pazarlar büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. İslâm dünyasının farklı şehirlerinde olduğu gibi Horasan çarşı ve pazarlarının da başta mimari tarzı, satılan ürünlerin çarşı ve pazarda bulunmuş oldukları yerler belli bir düzene göre tasarlanmıştır. Her meslek grubu çarşı içinde ayrı bir yerde bulunmaktadır. Hatta farklı meslek gruplarına ait çarşular dışında farklı mezheplere ait çarşular da bulunmaktadır. Horasan tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık, iriyat, taş-toprak gibi her türlü ekonomik faaliyetin yapıldığı bir bölgedir. Pazar ve çarşılarında birçok ürünü bulmak mümkündür. Üretilen ürünlerin ihtiyaçtan fazlası başta yakın yerler olmak üzere birçok bölgeye ihraç edilmekteydi. Horasan’ın ticaretteki bu önemli yeri coğrafya ve tarihi kaynaklar ışığında inceleme konusu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, İpek Yolu, Merv, Herat, Nişâbü’r, Belh, Sâmânîler Devleti, Ticaret

* MEB Okul Müdürü, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi, Doktora Öğrencisi, Elazığ/Türkiye, alparslankilinc@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 11.02.2022

Makale Kabul Tarihi: 21.04.2022

Türü: Araştırma Makalesi

ISSN: 2141-9773

e-ISSN: 2791-9773

CANKIRI KARATEKIN UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS
KAREFAD

Trade In The X.-XII.th century In The Khorassan Region

Alparslan Kılınç*

Abstract

Khorassan; The meaning of the word is the place where the sun rises, and the region, which is defined as the "Eastern Country" in the old Persian, was an important geographical and administrative region in the Middle Ages due to its strategic location extending from the east of Iran to the border of Turkmenistan and Afghanistan in terms of its geographical borders. Thanks to this geographical location, it has become an important trade center. Of course, the only reason for this commercial importance is not the Silk Road passing through this region. All kinds of commercial connections of both Harizm and Transoxiana with the Western world are realized through Khorasan. The important centers of Khorasan are Merv, Herat, Belh and especially XI. century, Nishapur became competitive with Baghdad, the important trade center of the period. Khorasan experienced its brightest era in trade in the 10th century during the Samanid State. Khorasan's inns, bazaars, markets and fairgrounds are important places where there is commercial vitality. There were also places for merchants from other places to stay in these places. There were also large warehouses where trade goods were stored. As we will see in the example of Khorasan, bazaars and markets where trade is carried out in Islamic cities have a very important place. As in different cities of the Islamic world, the architectural style of Khorasan bazaars and markets, and the places where the products sold are found in the bazaar and market are designed according to a certain order. Each occupational group is located in a separate place in the bazaar. In fact, apart from the bazaars belonging to different occupational groups, there are also bazaars belonging to different sects. Khorasan is a region where all kinds of economic activities such as agriculture, animal husbandry, mining, weaving, perfumery, stone and soil are carried out. It is possible to find many products in markets and bazaars. Excess of the products produced were exported to many regions, especially to nearby places. This important place of Khorasan in trade will be examined in the light of geography and historical sources.

Keywords: Khorasan, Silk Road, Merv, Herat, Nishapur, Belh, Samanid State, trade

* MEB School Principal, Fırat University, Graduate School of Social Sciences, Medieval History, PhD Candidate, Elazığ/Turkey, alparslankilinc@gmail.com

Received: 11.02.2022

Accepted: 21.04.2022

Type: Research

Giriş

Horasan bölgesinin coğrafi sınırları kaynaklarda şu şekilde belirtilmiştir: ‘Horasan, İran coğrafyasının sınırları içerisinde olup, İran’ın doğusundan, Türkmenistan ile Afganistan sınırına kadar uzanan bölgedir.’ Bu bölge, Orta Çağ’da önemli bir idari ve coğrafi bölge olmuştur. Bir bölgenin ekonomik faaliyetlerini temel olarak ticaret, tarım, hayvancılık, madencilik ve sanayinin oluşturduğu görülmektedir. Biz de bu çalışmamızda Horasan bölgesinin dönemin önemli ticaret yolları güzergâhında bulunması (İpek Yolu) ve aynı zamanda stratejik konumu sebebiyle Horasan’ın ekonomik faaliyetlerinden ticaret hayatını araştırmaya çalıştık. Bölgenin geniş bir sahayı kapsaması ve her dönem canlılığını koruması nedeniyle araştırmamıza sınırlama getirerek daha verimli çalışma yapmayı planladık. Özellikle bölgenin Sâmânîler Devleti döneminde önem arz etmeye başlaması ve bu önemini Büyük Selçuklu Devleti döneminde de koruması nedeniyle X.-XII. yüzyıllar arasındaki ticari hayatını ve faaliyetlerini ele almaya çalıştık. Bu dönem hakkındaki bilgileri elde ettiğimiz kaynaklar da genel olarak X. yüzyılda Müslüman coğrafyacılar tarafından kaleme alınmış eserlere dayanmaktadır.

X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal’ın *Kitâbü’l- Mesâlik ve’l- Memâlik ve Sûrat el-Arz* adlı eseri Horasan bölgesi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bölgeyi sulayan kanallardan, bölgenin iklimine, şehirlerin özelliğine, yetiştirilen tarım ürünlerine ve ihraç edilen ürünlere kadar birçok bilgiyi şehir şehir bu eserlerden öğrenme imkânına sahibiz.

Bölgenin coğrafi yapısı ile birlikte bölgede yar alan şehirlerin fiziki yapısı hakkında ayrıntılı bilgi veren coğrafya eserlerinden bir diğeri de Makdîsî’nin, *Ahsenü’t -Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm* adlı eseridir. Coğrafi bilgiler yanında bu eserde de bölgenin sosyal yaşantısı ve iktisadi faaliyetleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından İstahrî, *el-Mesâlik ve’l- Memâlik* adlı eserinde bütün dünyayı anlatmaktan ziyade 20 bölüm halinde İslâm dünyasını ele almıştır. İstahrî, bu eserinde Horasan’ı ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Şehirlerin özelliklerinden, binalarına, mescidlerine, kapılarına ve arazilerinin özelliklerine kadar detaylı olarak bilgi vermiştir.

İslâm coğrafyacılarının günümüze ulaşan önemli temsilcilerinden biri olan İbn Hurdâzbih’in güvenilir kaynaklardan faydalanarak kaleme aldığı *el-Mesâlik ve’l- Memâlik* eserinden de yararlanmaya çalıştık.

Yazarı bilinmeyen *Hudûdü’l Âlem* (372/982-83) adlı eserden de Horasan bölgesinin yapısı, şehirlerinin özellikleri ve buralardaki ekonomik faaliyetler ile ilgili bilgilerden yararlandık.

Horasan’da ve Ermenistan’da yıllarca yaşamış olan Ya’kûbî’nin *Kitâbü’l-Buldân* adlı eserinden de istifade etme imkânı bulduk.

Ortaçağın en büyük seyyahı olarak bilinen İbn Battûta'nın Seyahatnamesinde de bölgenin iktisadi ve sosyal yaşamı hakkında bilgiler yer almaktadır.

Ebu Dülef'in X. yüzyılda Afganistan, Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye ve İran sınırlarında bulunan topraklara yapmış olduğu seyahati anlatan *İran Seyahatnamesi* adlı eserinden konumuzu ilgilendiren kısımlardan yararlandık.

Köle ticareti hakkındaki bilgilere ise ilmi tartışmaları ile tanınan Bağdatlı Hristiyan hekim İbn Butlan'ın, *Risâle Câmî'a Fünûn Nâfi'a Şirâer-Rakîk ve Taklîbi'l-Abîdâdli* eserinden edindik.

Bu çalışmamızda gerek coğrafyacıların ve gerekse tarihçilerin verdiği bilgiler ışığında Horasan bölgesinin ekonomik faaliyetleri ve özellikle bu faaliyetlerden ticareti hakkında bilgiler vermeye çalışacağız.

II. Horasan Bölgesinin Coğrafyası

1. Horasan'ın Adı, Coğrafi sınırları ve İklimi

İran coğrafyasının sınırları içerisinde olup, İran'ın doğusundan Türkmenistan ile Afganistan sınırına kadar uzanan bölgeye Horasan denilmektedir. Bu bölge Orta Çağ'da önemli bir idari ve coğrafi yerleşim alanı olmuştur. Eski Farsçada Horasan'ın kelime anlamı *hûr* (güneş) ve *âsân* (ayan) yani gelen, doğan kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş, *güneş ülkesi*, *güneşin doğduğu yer ve doğu bölgesi* anlamına gelmektedir. Horasan'ın çoğulu olarak Horasin kelimesi kullanılırken, Horsi ve Horasani gibi kelimelerin ise bölgeye nispet olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu isim ise kesin olmamakla birlikte Sâsânîler döneminde kullanılmaya başlamış ve sonraki dönemlerde de kullanılmıştır (Frye, 1963: 12; Uslu, 1997: 25; Çetin, 1998: 234; Şahin- Arifoğlu, 2013: 364; Arifoğlu, 2013: 4).

Horasan'ın her ne kadar farklı iklimlerde yer aldığı ifade edilmişse de coğrafyacılar tarafından sınırları belirtilmiştir (İbn Haldun, 1982: 306; Kazvîni, 361; Çetin, 1998: 234; Uslu, 1997: 25).¹ Bu sınırlar siyasi otoritenin gücüne bağlı olarak zaman zaman değişiklik göstermiştir. Sâsânîler döneminde küçük bir idari yapı iken, sonraki dönemlerde Horasan bölgesi siyasi otoritenin gücü oranında genişlemiş veya daralmıştır (Zeydan, 1972: 80; Arifoğlu, 2013: 4). İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal'a göre Horasan'ın coğrafi sınırları ise şu şekildedir; "Doğusunda Sicistan ve Hindistan (İstahrî, 1927: 253), batısında Oğuz çölü, Cürcan, kuzeyinde Mâverâünnehir, Huttal ötesindeki bir kısım Türk ülkesi, güneyinde Fars çölü, Deylem dağlarına kadar Kumis, Cürcan ile Taberistan, Rey bölgeleri,

¹İbn Haldun'a göre üçüncü iklimde, Kazvîni'ye göre Mâverâünnehir ve Tibet gibi dördüncü iklimde sayılmaktadır.

buralara komşu yerler bulunur.” (İbn Havkal, 1967: 430, İbn Havkal, 2017: 369; Hudûdü'l Âlem, 2020: 56; Zahoder, 1955: 496). Ayrıca bu geniş coğrafi alan “ümmühât” denilen Herat, Nişâbur, Merv ve Belh merkezleri etrafında yer alan dört büyük bölge olarak da ifade edilir (İbn Havkal, 1967: 430; Hudûdü'l Âlem, 2020: 56-67; Strange, 2015: 467; Çetin, 1998: 234). Tâhirîler zamanına kadar Horasan'ın merkezi Merv idi (Makdîsî, 1877: 298-299; Çetin, 1998: 234). İbn Battûta, Horasan'ın bu dört büyük şehri için şu ifadeleri kullanmıştır: “Horasan'ın dört büyük şehri var: İkiisi mamur ve canlı; Herat ve Nişâbur. Diğer ikisi harap ve ıssız; Belh ve Merv” (İbn Battûta, 2013: 367).

Belâzurî de Horasan'ı dört bölgeye ayırmaktadır:

- 1- Kûhistan, Herat, Tabeseyn, Bûşenc, Badğis, Nisâbur ve adı Taberan olan Tus illerini ihtiva eden İranşehr ülkesidir.
- 2- Harezm, Serahs, Nesâ, Merv-i Şahcan, Merverrûz, Bâverd, Talekân, Zemm ve Âmul.
- 3- Üçüncü bölge ise nehrin batı tarafındaki ülkedir; nehir ile arasında sekiz fersahlık² mesafe vardır. Bu ülke Cürcan, Fâryâb, Huttal (Vahş), Yukarı Tohâristan (Tâlekan), Kuvâdiyan, Hast, Enderâbe, Bâğlan, Vâlic ve Bâmiyan, illerini kapsar.
- 4- Dördüncü bölge ise Mâverâünnehir'dir; Ustrûsene, Buhârâ, Saş, Turarbend, Soğd yani Kis ve Nesef, Rûbistan, Mukanna'nın kalesi olan Seman, Fergana, Semerkand, Ebarket, Benaket, Şem ve Türk illerini kapsar (Yörükân, 2004: 272).

Horasan bölgesinin fiziki yapısına baktığımızda sıra dağlardan, platolardan, bu dağların arasında yer alan vahalardan, ovalar ve çöllerden oluştuğunu görmekteyiz. İran platosu Horasan dağ silsilesini de etkilemekte olup, diğer bir uzantısıyla da Horasan bölgesini kapsamaktadır. Erozyonla birlikte İran platosunun kırılmasıyla, Horasan bölgesi Kuzey-Batı, Güney-Doğu şeklinde biçimlenmiştir. Ayrıca İran platosunun kırılmasına bağlı olarak Horasan dağ silsilesinin bir ucu Elbruz sıra dağlarına, diğer ucu Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Hindukuş dağlarına kadar uzanmıştır (Günaltay, 1948: 2; Arifoğlu, 2013: 5). Batısında Nişâbur yakınlarında Kuh-i Bînâlüd, Mâzenderan yakınlarında Şahguh, Çağatay Horasanı Dihistan'dan ayırır. Irak ile Horasan arasında deşt-i kevir, deşt-i lut adındaki bataklık ve çöl kısım Irak'tan Horasan bölgesine girilmesini zorlaştırır (İstahrî, 1927: 261; İbn Havkal, 1967: 435; Uslu, 1997: 27).

Horasan'da iklimin kurak olması nedeniyle su kaynakları yetersizdir. Bölgede yazları çok sıcak, kışları ise çok soğuk geçmesi nedeniyle sıcaklık farkı da fazladır. Kuzeyden esen nemli rüzgarlar sayesinde dağlara oldukça

² Fersah, 3 mile eşittir, her mil ise her biri 4 şer'î arşın olan bin kulaç eder, yani yaklaşık 6 km. dir. Ayrıntı için bkz. (Hinz, 1989: 76).

fazla yağmur düşer. Kopet Dağı bölgesinin bu özelliği sayesinde buradaki otlaklar, akçaağaç, meşe ve ardıç gibi kendiliğinden yetişen ağaçlar çok bulunur; suyun artması sayesinde de bu bölgede sebze de yetiştirilir. Aynı şekilde Elbruz dağlarının kuzeyinde ise iklim ılımanlaştığı için toprak verimlidir. Yağış nedeniyle bölge ormanlar ve meralarla kaplıdır. Kuzeyden güneye doğru gidildikçe yağmurun azalması ve iklimin sertleşmesi nedeniyle su sorunu yaşanmakta ve bu sebeple sebze yetiştirilmesi azalmaktadır. Etrek ve Cürçân nehirleri de bölgenin en önemli nehirleri olup, kuzeydeki dağlardan çıkmaktadır ve her iki nehir de Hazar denizine dökülmektedir. Bölgenin diğer nehirleri ise; Keşfirûd, Herirûd, Mureh ve Rûdişûr olup, bu nehirler ise düzenli bir rejime sahip değildir ve ayrıca bunların suları tuzlu olduğu gibi, çöller ile tuzlu bataklıklarda kaybolmalarından dolayı pek önemli nehirler değildir (Günaltay, 1948: 2; Çetin, 1998: 234; Arifoğlu, 2013: 7).

Horasan ikliminde yazları kurak olduğu için sulama sistemine önem verilmiş ve buna bağlı olarak da su yolları ve kanallar inşa edilmiştir. Yer altında bulunan su yollarına dehlizlerle inilebiliyordu. Öyle ki bu su yollarına inmek için yaklaşık yüz basamak kadar yürümek gerekiyordu (Mez, 2000: 471; Arifoğlu, 2013: 8).

III. Horasan Bölgesinin Ekonomisi

1. Horasan'da Ticaret

Eski çağlardan itibaren ticaret özellikle devletler ve milletler arasındaki iletişimi sağlayan önemli bir araçtı. Çünkü bu dönemlerde tüccarlar başka bölgelerle yaptıkları ticaretle yeni buluşları ve yeni bilgileri gittikleri bölgelere de götürmüş ve buradaki bölge halkına aktarmış oluyorlardı. Orta Çağ'da yapılan ekonomik faaliyetlerin en önemlisini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Bu dönemde de devletler ve milletler ihtiyaçlarından fazla ürünlerini başka bölgelere götürmüşlerdir. Ayrıca Orta Çağ'da daha çok ticaret ürünleri olarak meyve ve sebze, pamuk, yağ, tahıl, hayvancılık ve zirai ürünler görülmektedir. Bu ürünlerin dışında ayrıca taş ve çömlekçilik eşyaları, demir, bakır, bronz, altın ve işlenmiş gümüşün de ihracatı yapılmıştır. Yine Orta Çağ'da ticarete önemli bir ekonomik faaliyet olarak mücevheratçılık da gelmektedir. Çünkü mücevheratçılık, ağırlığı hafif fakat satışta kazancı fazla olduğu için bunun ticareti daha çok tercih edilmiştir (Zeydan, 1972: 80; Bakır, 2005: 174; Şahin- Arifoğlu, 2013: 372).

Orta Çağ İslâm dünyasında ekonomik hayatının en önemli dalı ticarettir. Çünkü İslâm ülkelerinin coğrafi konumlarından dolayı o dönemin iki önemli yolu Müslümanların topraklarından geçmekteydi. İpek yolu bu ticaret yollarından biri olup, Çin'den başlayıp doğuyu batıya bağlayan bir güzergâhtı. Geçtiği yerler ise öncelikle Çin'i Batı Türkistan'a bağlıyor,

Kâşgar, Semerkand, Buhârâ, Nişâbûr, Rey, Hemedan ve Bağdat'tan geçerek İstanbul'a, Akdeniz'e ve Avrupa'ya ulaşırdı (Mazaherî, 1972: 342; Kılınç, 2020: 92; Kılınç, 2021: 19).

Fetihlerle birlikte İslâm uygarlığının sınırları genişleyince, Müslümanların ele geçirmiş olduğu coğrafyalarda; Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır, İspanya, İran, Irak, Suriye, Mâverâünnehir ve Horasan gibi farklı medeniyetlere, kültürlere, milletlere ve ayrıca farklı ekonomik güce sahip bölgeler önce tek devletin hâkimiyetine, daha sonraları ise tek devletin yıkılmasıyla İslâm medeniyetinin çatısı altında bir araya geldiler. Böyle olunca da önce kendi aralarında ticaret yapmaya başladılar, daha sonra ise diğer bölgelerle ticari bağlantılar kurdular. İslâmiyet öncesi dönemden itibaren var olan yerel dinamikleri de kullanarak ticari faaliyetlerini geliştirdiler. Buna bağlı olarak gelişmiş bir ticaret ağı oluştu (Özdal, 2016: 206; Kılınç, 2021: 19).

Coğrafi konumundan dolayı Horasan önemli bir ticaret merkeziydi ve bu özelliğiyle diğer ticaret merkezleri için de önemli bir yerd. Özellikle Hârizm ve Mâverâünnehir için Horasan önemli bir ticaret merkeziydi. Gerek Hârizm ve gerekse Mâverâünnehir Batı dünyası ile olan ticaretini ve kültürel faaliyetlerini Horasan üzerinden yapmaktaydı. Bununla birlikte Hârizm ile bağlantı da Horasan şehirlerinin yolları vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Bunların başında Belh'i Tirmiz'e bağlayan yol gelmektedir. Yine aynı şekilde önemli birer ticaret merkezi olan Horasan'ın şehirleri arasında da önemli ticaret yolları mevcuttu. Ceyhun havzasıyla bağlantıyı sağlayan Horasan'ın Belh şehri kilit konumundadır (Barthold, 1990: 80; Piyadeoğlu, 2012: 166).

Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Herat, Merv ve özellikle Nişâbûr ticaret hacmi bakımından XI. yüzyılda da Bağdat ile yarışır duruma gelmişti. Horasan ticarete en parlak çağını X. yüzyılda Sâ mânîler döneminde yaşamıştır. Özellikle Soğd'lu tüccarların yeni ticaret kolonileri oluşturmasıyla fikir, bilgi-teknik, mal ve insan alışverişi arttığı görülmektedir (Frye, 1965: 30; Şahin- Arifoğlu, 2013: 372).

Horasan'ın Batı dünyası ile ticaretini özellikle Mısır üzerinden gerçekleştirmiştir. Horasan'ın ürünleri Mısır limanlarına ulaştırılmakta ve bu limanlardan da gemilere yüklenecek birçok ülkeye ihraç edilmektedir. Mısır'da İran ipeği (1100-1130 yılları arasında üretilen) önemli gelir getiren ürünler arasında yer almıştır. İranlı ve Horasanlı tüccarlar Mısır'a ipek götürür, Mısır'dan ise başta keten olmak üzere diğer kumaşları satın alarak geri dönmüşlerdir. Horasan; Doğu Avrupa, Batı Asya, Uzakdoğu ve Hindistan ile de yoğun bir ticari faaliyeti içinde bulunmaktaydı. Horasan'ın meşhur pamuklu ve yünlü kumaşları her bölgede büyük bir rağbet görmüştür. Bu ürünler Batı Avrupa pazarlarına da ulaşabilmiştir (Agacanov, 2002: 237; Piyadeoğlu, 2012: 167).

Horasan bölgesinin ekonomik alandaki en zengin şehri Nişâbûr'dur. Sâ mânîler döneminde Merv'in yerine Nişâbûr'un askeri ve idari merkez haline getirilmesiyle, Nişâbûr Horasan'ın en büyük ilim, sanat ve ticaret merkezi oldu (İstahrî, 1927: 204; Hudûdü'l Âlem, 2020: 57; Özgüdenli, 2007: 149).

Nişâbûr, Büyük Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri sonrasında da kazandığı ticari merkez olma özelliğini korumuştur. Şehrin pek çok yerinde çarşı ve caddelerinde önemli pazarların bulunması ve ayrıca ticaret hayatının da canlılığından dolayı kervansaraylar ve tâcirler için birçok han vardı. Ayakkabı tamircileri, elbise imalâtçıları, çizmeciler ve her türlü ticaretle uğraşan tâcirlerin bol olduğu, bu çarşı ve pazarlarda her çeşit eşya rahatlıkla bulunmaktaydı (Strange, 2015: 468). Nişâbûr bu sayede tüccarların uğradığı önemli ticaret şehirlerinden biri olmuştur. Şehirdeki bu ticari hareketlilik Nişâbûr'da değişik sanatlarla uğraşan birçok sanat ve ticaret erbabının faaliyet göstermesini sağlamıştır (Merçil, 2008: 131; Piyadeoğlu, 2012: 168).

Herat da Horasan'ın diğer önemli bir ticaret şehridir. XI. yüzyılda Herat, Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerindeki önemli bir ticaret merkezi olmuş, Abbasiler döneminden itibaren ise dokumacılıkta ün salmıştır. Moğollar'ın Belh ve Merv'i tahrip etmesinden sonra Batı Asya'dan Doğu Türkistan'a ve Hindistan'dan güneydoğuya giden ticaret yolları Herat'a yönelmiştir. Böylece Herat'ın önemi daha da artmıştır (Uslu, 1998: 216). Dönemin önemli coğrafyacılarından İbn Havkal, Herat şehri için; "Horasan, Sicistan, Fars bölgelerinin iskelesi" ifadesini kullanarak Herat'ın önemli bir ticaret merkezi olduğunu belirtmiştir (İbn Havkal, 1967: 438).

Belh, Horasan'da ticaretin canlı olarak yapıldığı şehirlerden bir diğeridir. Belh, Horasan'ın büyük şehirlerinden biri olup, bir taraftan Horasan ve Hindikuş dağları eteklerinden Türkistan'a ve Çin'e uzanan, diğer taraftan da Ceyhun'un sol kıyısından uzanarak Hindistan ve Afganistan'a ulaşan doğu-batı ana ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşakta yer alır. Belh, Kuh-i Baba dağının ovaya doğru yayılan kuzey yamacı üstünde, dağ geçitlerinde Amuderya'ya giden önemli ticaret yollarından birinin üzerinde kurulmuştur (Makdisî, 1940: 485; Piyadeoğlu, 2021: 170).

Büyük Selçuklular dönemine gelindiğinde uluslararası ticaret çok gelişmişti. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Horasan bölgesinin Nişâbûr, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi büyük yerleşim merkezlerinin bulunduğu bu bölge Orta Çağ dünya ticaretinin önemli yerlerinden birini teşkil ediyordu. Yakın Doğu'dan Orta Asya'ya, Uzak Doğu'ya ve Volga üzerinden Batı'ya ve İskandinavya'ya uzanan ana ticaret yolları buradan geçiyordu. Buna bağlı olarak bölgede yoğun bir ticaret gerçekleşirdi ve böylece ekonomik refah da artıyordu.

Ayrıca, asker sevkiyatına uygun yollar dolayısıyla bölge stratejik açıdan da önem taşıyordu (Kafesoğlu, 1972: 108-110; Atan, 1990: 97).

Merv şehri de özellikle Büyük Selçuklular zamanında başkent olduktan sonra Horasan'ın önemli ticari merkezlerinden biri haline gelmiştir. Aslına bakılırsa tarih boyunca Merv önemli bir ticari merkez olmuştur; yapılan kazılarda bu büyük bölgenin tarımsal ve ticari önemini doğrulamıştır (Frye; 2009: 21). Ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı Merv'de, Doğulu ve Batılı pek çok tüccar şehirde kalmaktaydı. Ayrıca Merv, Hârizm ve Mâverâünnehir'e ulaşan ticaret yolunun halkalarından birini oluşturmakta, şehrin dışında bulunan Esteratej vahası, ticaret kervanlarının su ihtiyacını karşılaması sebebiyle bir hayli önem taşımaktaydı (Kafesoğlu, 1972: 171; Câhız, 2001: 323).

Ekonomik faaliyetleri sayesinde Horasan büyük bir gelişme göstermiş, hatta tarım, sanayi üretimi, ulaşım, ticaret ve madencilikte diğer bölgelerden daha ileri bir duruma ulaşmıştı (Mez, 2000: 509-510; Samur, 2005: 102).

Ticari faaliyetlerden köle ticaretinin de Horasan'da önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Horasan'da köle ticareti yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Bunun sebebi ise bu dönem sanayisinin ve iş yükünün tamamen insan gücüne dayanmasındandır. Kölelik, ucuz iş gücü arayışı neticesinde ortaya çıkmıştır. Horasan Emiri olan Tahir b. Hüseyin'in halife Me'mûn'a 2000 kişilik bir köle grubunu hediye etmesi, bu dönemde köle ticaretinin ne kadar önemli ve yoğun olduğunu gösterir. Köle ticareti Horasan'da özellikle; Herat, Merv ve Nişâbûr'da yapılmaktaydı (İbn Hurdâzbih, 1967: 131; Lombart, 2002: 72; Arifoğlu, 2018: 194).

Kaynaklarda farklı milletlerden oluşan köleler şu şekilde tasvir edilmektedir: Hindistanlı kadınlar endamlarının güzel olması, esmer ve çok güzel olarak bilinirdi. Medineli kadınlar esmer tenli ve orta endamlıdırlar, tatlı dil, espri, güzel yüz ve güzel ten bir arada toplanmıştır. Sindliler, memleketleri memleketlerine yakın olması nedeniyle Hindistanlılara benzerler, ince belli ve uzun saçlarıyla ün salmışlardır. Berberî kadınlar; renkleri genellikle siyahtır, aralarında sarışınlar da vardır. Hamarattırlar, doğurgandırlar, çocuklara karşı merhametli ve şefkatlidirler (İbn Butlan, 2008: 577-578).

İbn Havkal *Suretü'l Arz* adlı eserinde Horasan'daki köle ticaretinden şu şekilde bahsetmiştir: "En makbul köleler Türk ülkelerinden getirilir. Yeryüzünde hiçbir yerin kölesi Türk kölelerine benzemez, kıymetleri, güzellikleri onlara yaklaşamaz. Birçok Türk gulamının Horasan'da 3000 dinara satıldığını gördüm. Yeryüzünde hiçbir Rum, melez gulamın, cariye bu fiyata satıldığını görmedim, duymadım. Ancak, güzel musiki aleti çalan, şarkı söyleyenler bunun dışında kalır. Sâ mânîlerin saraylarında, Horasan

kumandanlarının, büyüklerinin yanında böyle cariyeler çoktur.” (İbn Havkal, 1967: 452).

2. Kullanılan ve Darpedilen Paralar

İnsanlar yaşamak ve yaşamlarını devam ettirebilmek için başka insanlar ile yardımlaşmaya muhtaçtır, çünkü bütün ihtiyaçlarını bizzat kendisi yerine getiremez bu nedenle, ihtiyaç duyduğunda ayakkabıcı, kapı yapan, buğday sahibi olan, zeytinyağı, çeşitli ticari malları olan insanları ihtiyacı halinde bulabilmelidir. Bunlara kendisinin sahip olması mümkün olmazsa diğer mesleklerle uğraşanları yanında kolayca bulmalı. Yani dokumacı, marangoz, buğday, zeytinyağı vb. diğer ihtiyaçları üreten meslek sahiplerine ulaşmalı. Satılan bütün şeylere insanlar muhtaçtır. Bunların bir kişi tarafından üretilmesi güçtür. Bu sebeple Allah insanlara çeşitli meslekler verdi. İnsanlar ihtiyaç duydukları şeyleri devamlı yanlarında bulunduranlardan parayla almak için altın paralar edindiler. Paranın karışık olmaması, ihtiyaç anında her şeyin alınabilmesi, uzun zaman kalabilmesi, bozulmaması için onu damgaladılar, üzerine alametler koydular. Bunun yanında gümüşten ve daha az kıymette daha az dayanıklı para da edindiler. Bakır, gümüşe göre daha fazla dayanıklı olmadığından ona üçüncü derece para dediler. Bu parayı da insanlar kendi derecesine yerleştirdiler. Bu üç çeşit paranın en değerlisi birincisidir. Zira altın az ve zor bulunur (Kudâme b. Cafer, 2018: 109 vd; Kılınç, 2021: 26-27).

X. yüzyıldan önce İslâm ülkelerinde zenginlik dirhem adlı gümüş para ile ölçülmekteydi. Ancak M.S. 900 yılından başlayarak özellikle batı illerinde olmak üzere dinâr denilen altın para ile ölçülmeye başlandı.

Fırat’ın doğusundaki ülkelerde yalnız dirhem kullanılmaktaydı; Part, Sâsânî ve Türk fatihlerin anayurtları Orta Asya’da ise ancak bakır paralar vardı. Buna karşılık Fırat’ın batısında ve özellikle Ortadoğu kapitalizminin merkezi Nil vadisinde başka para olmadığı için altın dinâr X. yüzyıldan başlayarak orada yığılmıştı (Mazaherî, 1972: 367; Kılınç, 2020: 97).

Altının bu kadar değerli olmasının sebebi değişiminin az olması, zarafetinin ve parlaklığının ise eskidikçe artmasıdır. Çünkü altın asla eksilmez ve fire vermez. Altın dışında kullanılan ve gömülen değerli her şey fire verir ve eksilir. Kaynaklarda iyi bir dinârın, eskidikçe kırmızıdan yeşile doğru renk değiştirdiği ifade edilir. İlk dönem ekonomistleri; saf dinârın saç ve sakala yapışma süresi ile test edildiğini, sahte dirhemini ise, ağırlığı ve hafifliği ile denendiğini söylemişlerdir (Câhız, 2001: 308-309).

Üretim ve ticaret hacminin artmasıyla birlikte Abbasîler döneminde paraya duyulan ihtiyaç da artmıştı. Abbasîler dönemiyle birlikte kurulan darphaneler merkeze bağlı değildi. Abbasîler, Emevîler dönemindeki sikke basma hususundaki aşırı merkeziyetçi politikadan vazgeçmişlerdi. Bununla birlikte paraların ayarlarını kontrol etme işini de Abbasîler halifeden alarak

bir görevli atamışlardı. Orta Çağ'da zaman zaman altın veya çifte metal standardı (altın-gümüş) uygulanmış olsa da bu dönemde genel olarak üç ayaklı bir para sistemi vardı. Dinâr bu sistemde, mevcut iktidarın gücünü temsil etmekteydi, bu nedenle en ileri teknikler kullanılarak saflaştırılmış altından darp ediliyordu ve yine mevcut iktidarın gücünü göstermesi için siyasi sınırları aşarak geniş alanlara yayılıyordu. Gümüş para olan dirhem de, saflığını koruduğu müddetçe ve kendisini tedavüle süren iktidarın ekonomik gücünü koruyabildiği oranda, ticaret aracılığıyla ülke hudutlarını aşabilmekteydi, çünkü saf gümüşün değeri kendi içindeydi. Ancak işler iyi gitmediğinde iktidarın hazineyi rahatlatmak için ilk başvurdukları yöntem parayı devalüasyona sokmaktı. Bu durumlarda ise dirhem, yabancı tüccarların gözünde değerini yitirmekte ve sadece iktidarın hükmettiği bölgede geçerliliğini sürdürebilmekteydi (Özdal, 2016: 146; Kılınç, 2021: 28-29).

Devletler X. yüzyıldan itibaren yeni para politikaları uygulamak zorunda kalmıştır. Çünkü X. yüzyılın ortalarından itibaren gümüş para eksikliği ortaya çıkmış ve bu durumun etkisi yaklaşık 200 yıl boyunca devam etmiştir. Böyle bir sorunun ortaya çıkmasının başlıca nedeni ise gerek Avrupa ve gerekse kuzey ülkeleri ile yapılan ticaret neticesinde önemli bir miktardaki gümüş paranın Avrupa'ya götürülmüş olmasıdır. Bunun üzerine gümüş madenleri tam kapasiteyle çalıştırılmaya başlanmış, ancak gümüş madenlerinin bir süre sonra tükenmesiyle birlikte gümüş sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Gümüş para eksikliğinin bir diğer nedeni ise şehirlerin hızla büyümesidir. Şehirlerin büyümesiyle ticaret artmış ve bunun üzerine daha fazla basmak zorunda kalınmıştır. Bu dönemde bazı şehirlerde sahte para kullanılmaya başlanmış ve bu durum öyle bir hal almış ki ekonomiyi tehdit eder hale gelebilmiştir. Büyük Selçuklular zamanında Nişâbûr'da ülkenin en büyük darphanelerinden biri bulunmakta ve burada çok miktarda dinâr basılmaktaydı. Nişâbûr dinârları yüksek ayarlı paralardı ve Nişâbûriye altını olarak adlandırılmıştı. Ayrıca yüksek ayarlı dinârlar, ülkenin diğer darphanelerinde de basılmaktaydı. Ancak bazen ekonominin kötüye gittiği dönemlerde ayarı düşük paralara da piyasaya sürülmüştür. Dirhem ise ilk zamanlarda bakır ve gümüş karışımından basılmış, ancak sonraki dönemlerde gümüşün yetersiz ve gümüşe ihtiyacın fazla olmasından dolayı tamamen bakırdan basılmaya başlanmıştır (Piyadeoğlu, 2012: 172-173).

Horasan'da darphane bulunan diğer bir şehir Belh'ti. Belh gümüş madenleriyle ünlüydü. Herat ve Belh'te Abdülmelik b. Mervan adına para basıldığı ve bu paralarda şehrin adı Belhü'l-beyza olarak kaydedilmiştir (Piyadeoğlu, 2012: 173).

Bir yerde darphanenin bulunabilmesi için önemli şartlardan biri para basılacak şehirde paranın ham maddesini sağlayacak madenlerin bulunmasıdır. Bu nedenle madeni paralara ham maddenin de çıkartılabildiği şehirlerde basılmaktadır. Nişâbûr, Belh, Herat ve Merv şehirlerinde para

basıldığına göre, buralarda paraların basıldığı madenler olan altın, gümüş ve bakır bulunmaktadır (Hudûdü'l Âlem, 2020: 61-64, İbn Havkal, 1967: 434-445). Öyle ki Ebu Dülef'in *İran Seyahatnamesi*'nde Nişâbûr'da yeryüzündeki tüm bakır madenlerinden daha kaliteli bakır madeninin olduğu belirtilmektedir (Ebu Dülef, 2020: 116).

Mevcut bilgilere göre, Rusya'da ve İsveç'te bulunan IX. ve X. yüzyıllara ait gümüş paraların büyük bölümünün Sâmânîler döneminde Buhârâ, Semerkant, Belh, Taşkent ve Nişâbûr gibi merkezlerde basılan paralar olduğu anlaşılmaktadır. Paraların üzerinde bu şehirlerde basıldığına dair yazılar vardır. Bütün bunlar o dönemde uluslararası ticaretin geliştiğini de göstermektedir (Heyd, 1975: 66-87; Atan, 1990: 82).

3. Horasan'da Hanlar, Çarşılar ve Pazarlar

İslâm şehirlerinde az veya çok sayıda toptan ticaretin yapıldığı yerler için ayrılmış fenduk veya han denilen geniş mağazalar bulunurdu. Gerçekte birer kervansaray olan bu hanlarda üstü örtülü geçitlerle birleşen çok büyük kare biçimli avlular vardı; genelde bu yerler iki veya üç katlı olur ve buralar belli bir sayıda antrepo, mağaza ve bürolara ayrılırdı. Büyük ticari işler buralarda görülürdü ve bu hanlardan her biri başka bölgeleri temsil eden toptancıların ham maddeleri alıp sattıkları bir nevi bugünkü ticaret borsalarıydı. Böylece Halep işi cam eşya, Şamlı tüccarlar tarafından Suriye'de üretilmiş olan başka eşya ile birlikte satılırdı. Hindistan'dan veya Zengibar'dan gelmiş değerli tahtalar, baharatlar, tahıllar ve anberler, Huzistanlı veya Hintli tacirlerin hanlarında yan yana sergilenirdi. Mısır'da dokunmuş kumaşlar, yapılmış kristaller ise Mısırlı Yahudilerin hanlarında satılırdı, Sibiryâ kürkleri Azerbaycanlı tüccarların antrepolarında yığılır; Horasanlı ve Mâverâünnehirli tüccarların hanlarında yer alırdı (Mazaherî, 1972: 240-241; Kılınç, 2021: 21-22).

Hanlar belli bir saatte açılır ve yine belli bir saatte kapanırdı. Hanlar kapılarını sabahleyin dokuza doğru açarlar ve o andan itibaren gerek mağazalarda ve gerekse avlularda bir hareketlik başlardı. Kervanlar gelir gelmez birçok hamal ve koruyucu malları kaldırır, tartar ve damgalardı. Bu hanlarda bütün gün her türlü görevli, tellâl ve tüccar durmadan gider gelirdi. Hanlarda sakinlik akşamın altısından önce olmazdı, bu saatten itibaren de handaki personel işini bitirmiş olur ve tüccarlar da lüks mahallelerdeki evlerine geri dönerlerdi. Hanların kapanma saatinin gelmesi ile birlikte yanlarında büyük Gürcistan köpekleri bulunan birçok gece bekçisi sabah dokuza kadar handa kalmak üzere hanlara yerleşirlerdi; hanların açılış saati geldiğinde ise gece bekçileri köpeklerini hanların bodrumunda zincire bağlarlar, önce küçük kapıları, sonra büyük kapıları açarlar, böylece handa ticari canlılık başlardı (Mazaherî, 1972: 241).

Horasan'da yerli ve yabancı tüccarların ticaret yapabildiği birçok pazar bulunmaktaydı. Şehirdeki en büyük pazar olan ve merkez pazar olarak isimlendirilen pazarlar, şehirdeki ticaretin cazibe merkezini oluşturmaktaydı. Bu yerler, şehrin merkezi olan şehristanda kurulmayıp, şehristanın dışında kurulurdu. Bu sayede ticaret yapmak için gelmiş olan yabancılar ve göçebeler şehre girmemiş oluyordular. Böylece yöneticiler, özellikle hayvansal ürünler ve hayvan satmak üzere şehre gelen göçebelere kaynaklanabilecek güvenlik sorunlarının ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır. Şehirde yaşayanlar ve göçebeler ekonomik ihtiyaçlarını kurulan pazarlarla sorunsuz bir şekilde karşılayabilmiştir. Göçebe halk pazarlara mal satmak amacıyla gelirdi. Aslında bu ticaret sayesinde göçebe halk aynı zamanda şehri ve şehirdeki yaşamı tanıma fırsatı da bularak sosyalleşmişlerdir. Pazarlar, halkın ekonomik yaşantısına katkı sağlamakla birlikte, aynı zamanda siyasi mekânlardı. Nişâbûr'da Büyük Selçuklular döneminde Attârlar ve Demirciler çarşısı ile Saraçlar pazarının olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Merve'de de yine Büyük Selçuklular döneminde meyve, sebze, ekmek ve tohumun satıldığı pazarlarla birlikte zanaat erbabının sanatlarını icra ettikleri pazarlar da mevcuttu. Merv'de sadece buğday alışverişinin yapıldığı bir çarşı da faaliyet göstermekteydi. Ayrıca Belh'te iplikçiler çarşısı ile köle tacirlerinin faaliyet gösterdiği bir çarşı ve Herat'ta ise itriyat çarşısı mevcuttu (Agacanov, 2002: 241; Piyadeoğlu, 2012: 169).

Nişâbûr'da; ticaret mallarının depolandığı ambarlardan, tüccarların kaldığı otlara ve hanlara kadar birçok ticaret mekânı bulunmaktaydı. İnsanlar her fenduka belli bir şey almak için giderler, bu fendukların çoğu aynı cins mal satan çarşılarla yarışır. Bu fendukalarda, İpek yolunda ticaret yapan varlıklı ve çok malı olan tüccarlar kalırdı (İbn Havkal, 1967: 432).

İbn Havkal, Nişâbûr'da devamlı bir ticaretin olduğunu ve yolcularının çok olduğundan bahseder. Bu nedenle Nişâbûr'dan başka Horasan'ın diğer şehirlerinin büyük ticaret kervanlarının olmadığını da belirtir (İbn Havkal, 1967: 432).

İslâm şehirlerinde ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar olan pazar ve çarşılar önemli bir yere sahipti. Bu pazar ve çarşılar genel özellikleri itibarıyla bütün İslâm şehirlerinde benzerlik göstermektedir. Çarşılar genellikle bir sokak boyunca dizilmiş dükkânlardan oluşmakta ve bunlar genellikle güvenlik nedeniyle uç noktalarından kapılarla kapatılmaktadır. Pazar ve çarşılar bazen bir meydana veya bir kavşak noktasında rastlamak mümkündür. Bazı bölgelerde çarşıların, gelip geçenleri yağmurdan ve güneşten korumak amacıyla sakife diye bilinen sıra saçaklara sahip olduğu görülmektedir (Can, 1995: 123-132).

İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki şehirler gibi Horasan'daki şehirlerde de meslek türlerine göre ayrı ayrı çarşılar kurulmuştur. Bu

çarşıların şehirde dizilişi belli bir düzen içerisindeydi. Aynı tür ticari faaliyetin yapıldığı çarşının şehirden şehre değişmeyen sabit, standart bir yeri vardı. Temiz addedilen meslekle için çarşı, camiye yakın kurulurken kirli olarak nitelendirilen meslekler daha uzak yerlerde kurulmaktaydı. Merkezde bulunan caminin en yakın yerinden başlamak üzere; kuyumcular, kitapçılar ve kâğıtçılar şeklinde kurulmaktaydı. Bunlardan sonra da günlük ihtiyaçlara hitap eden sabuncular ve itriyat türü ürünlerin satıldığı çarşılar ile yiyecek-içecek ürünlerinin satıldığı çarşılar, önem sıralarına göre yerleştirilmekteydi. Kumaşçılar, bakırcılar, ayakkabıcılar, çilingirciler ve mutfak eşyası satıcıları bunlardan sonra yer almaktaydı. Gürültücü, etrafı kirleten ve pis kokulu, başka bir ifadeyle şehir merkezinde bulunması mahzurlu olan ticaret ve zanaat faaliyetlerinin ise şehir kapıları civarında veya dış bölgelerde kurulduğu görülmektedir. Ayrıca bu çarşılar dışında sebze hali gibi hayvansal gıdaların satıldığı çarşılar da rabazda (dış mahalle) bulunmaktaydı (İstahrî, 1927: 255-275; İbn Havkal, 1967: 440-448; Makdisî, 1877: 293-340; Can, 1995: 123-133; Arifoğlu, 2018: 179).

Horasan'da her meslek grubuna ait olarak inşa edilmiş bu çarşılar iç içeydi. Bunların giriş kapıları ana caddeye açılmaktaydı. Kare şeklinde olan bu çarşılar, meslek gruplarına göre dizilmişlerdi. Daha sonraki dönemlerde buralar bedesten, kapalı çarşı ve arasta halini almışlardır (İstahrî, 1927: 255-257; İbn Havkal, 1967: 431-450; Can, 1995: 123-133; Cezar, 1977: 94; Piyadeoğlu, 2012: 170; Arifoğlu, 2018: 179).

Horasan'da farklı meslek gruplarına ait çarşılar dışında farklı mezheplere ait çarşılar da bulunmaktaydı. Nişâbûr'da Kerrâmîler'in kendilerine ait çarşısı bulunmaktaydı. Kerrâmîler bu çarşayı günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurmuşlardı. Farklı dini grupların, ikamet ettiği mahalleler farklı yerlerde olduğundan dolayı kendilerine özgü ekonomilerini oluşturmuşlar. Ayrıca her mahallede yaşayan nüfusa uygun olarak da halkın ihtiyaçlarını karşılayacak meslek erbabı da faaliyet göstermiştir. Bu sayede büyüklüğüne bakılmaksızın hemen hemen her mahallede bir çarşı olmuştur (Hartmann, 1986: 485; Piyadeoğlu, 2012: 169-170).

Bütün bu saymış olduğumuz çarşıların varlığı göstermektedir ki, Horasan'ın ticari ve ekonomik gelişmişliğine paralel olarak üretilen malların pazarlandığı pek çok çarşı ve pazar bulunmaktadır. Horasan'ın şehirlerindeki ticari gelişmişlik ve diğer bölgelerle yapılan ticaret büyük pazarların kurulmasına zemin hazırlamıştır. Büyük Selçuklularda Sultan Sencer zamanında meslek birlikleri arasında sıkı bir ilişki bulunmaktaydı. Bunun da katkısıyla Büyük Selçuklular döneminde de her mesleğin kendisine ait bir çarşıda faaliyet gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz (Piyadeoğlu, 2012: 171-172).

İslâm şehirlerinde ticaretin cazibe merkezlerinden bir diğeri ise pazarlardır. Belli meydanlarda her gün açık havada çevre köylerin ürünlerini getirip sattıkları pazarlar kurulurdu. Çok uzun bir yol üzerinde kurulan pazarların genişliği 15 metreydi. Hava ve ışığın girmesi için yaklaşık bir metre çapında üst kısmının ortasında boşluklar bırakılarak birçok kubbe ile örtülürdü. Pazarları örten bu kubbeler yüzlerce ve binlerce tuğladan oluşmaktaydı. Geceleri ise en önemli olan iki ucundan demir kafesten oluşan kapılar ile kapatılırdı. Kafkasya, Türkistan, Afganistan, Ermenistan, İran ve Mezopotamya'daki pazarların üstü kapalıydı. Mısır ve Suriye'deki pazarların üstü ise hasırların serildiği tahtalarla örtülürdü. Çünkü Mısır ve Suriye'de yağmur az yağırdı. Bu şekilde güneşin etkisinden de korunurlardı. Buna karşılık her gün yağmur yağın Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarındaki pazarların üstü açıktı; ama çarşılarda olan geniş saçaklar pazarlarda da dükkânları ve gelip geçenleri yağmurdan korurdu (Mazaherî, 1972: 243-253).

Ticaretin gelişmesini sağlayan diğeri bir unsur olarak da şehirlerde yılın belli bir döneminde kurulan panayırları görmekteyiz. Fuar ve panayırlar, ticaretin gelişmesine katkıda bulunmak için her yıl için aynı dönemde, kısa bir süreliğine kurulan ve çok büyük olan bu mekânlar birçok satıcı ve alıcıyı bir araya getiriyordu, ürünlerin sergilenmesine, tanıtılmasına olanak sağlıyordu, satış sözleşmelerine sahne oluyordu ve büyük bir alışveriş potansiyeline sahipti. Horasan tüccarlarının da yer aldığı Mâverâünnehir'in Dizek kasabasının yakınında bir yerde yılda bir günlüğüne kurulan gayet mütevazı olan Mersemen Panayırı'nın bu bir günde elde ettiği ciro 100 bin dinarı aşırıyordu (Hudûdü'l Âlem, 2020: 71; Özdal, 2016: 307; Kılınç, 2021: 23).

4. Horasan Şehirlerinden İhraç Edilen Ürünler

Horasan ekonomik canlılığın bir hayli fazla olduğu bölgeydi. Elbette ki coğrafi konumu nedeniyle ticaret yollarının geçtiği bir yerde bulunmasının önemi büyüktür. Bununla birlikte birçok ekonomik faaliyetin burada yapılması önemini daha da artırmıştı. Horasan tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık, itriyat, taş-toprak gibi her türlü ekonomik faaliyetin yapıldığı bir bölgedir. Pazar ve çarşılarında birçok ürünü bulmak mümkündür. Üretilen ürünlerin ihtiyaçtan fazlası başta yakın yerler olmak üzere başka bölgelere ihraç edilmekteydi. Bu ürünler arasında zirai ürünlerin payı büyüktür. Türkistan ve Irak'a pamuk ihraç edilmekteydi (Şeşen, 1998: 243; Mez, 2000: 524; Şahin-Arifoglu, 2013: 371).

İslâm dünyasında İran işi dokumalar meşhurdu. Ketten, kenevir yün, pamuk ve ipek eğirilip dokunurdu, çünkü İslâm dünyası Mısır dokuma, Hind pamuk endüstrisinin ve Çin'de doğup daha Orta Çağ'ın başında İran'a gelmiş olan ipek endüstrisinin mirasçısı olmuştu (Mazaherî, 331-332; Bakır, 2005: 159).

Orta Çağ'da İran'da pamuklu dokuma şehirleri şunlardı; Merv, Nişâbûr, Bemm, Belh, Kirman, beyaz giysileri ile Vizar, Şehcan sarıkları "Rahtec", "Tahtec" başörtüleri, "Musammit", "Attabî", "Sa'idî", "Zarâifî", ve "Muştî" denilen kumaşlar, Hulleler (takım elbiseler) ve keçi kılından dokunmuş eibiseler Nişabur'da üretilmekteydi (Mukkadesî, 2015: 333-334; Bakır, 2005: 165). Ayrıca "Zenbeft" ve "Benbuz" adındaki elbiseler Nesa'nın (Kazvinî, 390; Bakır, 2005: 165), altın işlemeli sarıklar ve başörtüler Serahs'ın (Yakubî, 279; Mukadesî, 324; İstahrî, 263, 281-282, Bakır, 2005: 165), pamuktan imal edilmiş nefis kumaşlar ile ipek ve pamuktan yapılmış başörtüler Merv'de imal edilmekteydi (Bakır, 2005: 165).

Kirman'dan Horasan'a "Taylesan" denilen her biri 30 dinara satılan çok nefis ince kumaşlar satılırdı (Mukadesî, 2015: 470, İstahrî, 1927: 263, 281-282, İbn Havkal, 1967: 312; Bakır, 2005: 166).

Horasan'da kadın çarşafları ve altın sırmalı kurdeleleri ile Serahs ve kadın mendilleri ile de Simmân şöhret yapmıştı (Mazaherî, 1972: 334-335; Bakır, 2005: 172).

Nişâbûr'da envâ-i çeşit pamuklu, ipekli çok değerli kumaşlar, elbiseler imal edilir. Üretilen pamuk ve ipek giysiler çokluğu ve dayanıklılığı nedeniyle başta İslâm ülkeleri ve Türk ülkeleri olmak üzere başka ülkelere gönderilirdi (İbn Havkal, 1967: 432; İstahrî, 1927: 255; Hudûdü'l Âlem, 2020: 56-57; Strange, 2015: 469). Nişâbûr'da dokunan "nah" ve "kenha" cinsi ipekler Hindistan'a ihraç ediliyordu (İbn Battûta, 2013: 373). Kuhistan'da da Nişabur'un dokumalarına benzer yünlü dokumalar, halılar ve ayrıca kaliteli hurma üretilirdi (Mukaddesi, 2015: 334).

Nişâbûr'daki iş kollarının başında pamuk ile ipek üretimi, dokumacılık ve ticaret geliyordu. Ayrıca burada seramik, demir işçiliği ve çinicilik çok gelişmişti. Nişâbûr, Horasan ticaretinin merkezi olmasının yanında canlı bir sanat faaliyetinin de merkezi durumundaydı. Öyle ki şehir çinicilik ve demirciliğiyle meşhurdur. Burada üretilen mallar ise işlek ticaret yolları sayesinde çeşitli yerlere ihraç edilmekteydi (Zahoder, 1995: 499; Özgüdenli, 2007: 149).

Nişâbûr yöresinde üretilen tahıl ürünlerinin ihracatı şehrin doğu ve batı tarafındaki bölgelerine yapılmaktaydı. Şehrin kırsal bölgelerinden olan; Câcerm, İsferyân ve Beyhak'ta da tahıl ambarı olmaları nedeniyle etraftaki yerleşim yerlerine tahıl ihraç edilmekteydi (Makdisî, 1877: 315-318; Arifoğlu, 2018: 188).

Nişâbûr'a bağlı olan Tus şehrinin Nukan kasabasının Nukan dağlarında kap yapımında kullanılan toprak madeni vardır. Bram adı verilen tencerelerin üretildiği bir madendir. Bu maden Horasan'ın diğer şehirlerine de gönderilir. Ayrıca burada bakır, demir, gümüş, firuze, hamâhim (oksitli

demir) ve dehnec (bakır taş) gibi başka maden ocakları da vardır. Kaynaklarda altın madeninin de olduğunu, fakat üretim için yeterli olmadığı belirtilmektedir (İbn Havkal, 1967: 434; İstahrî, 1927: 258; Hudûdü'l Âlem, 2020: 57; Strange, 2015: 474; Yörükân, 2004: 142).

Nîşâbûr'un çeşitli bölgesinde frenk üzümleri (Bektaşî) meşhurdu. Ayrıca Nîşâbûr'un köylerinin bahçelerinde çok büyük miktarda kayısı ihraç edilirdi (Strange, 2015: 472). Nîşâbûr tarım ürünlerinin tabii olması yönüyle meşhur olmuştu (Mukaddesî, 2015: 263).

Merv meyveleri ile meşhurdu. Meyveleri çok dayanıklıydı. Kavunu ve karpuzu kurutulur, birçok yere gönderilirdi. Kurutulmuş üzümleri ve diğer kurutulmuş meyveleri diğer yerlerin ürünleri arasında en çok tercih edileniydi. Bu meyveler, pişirip yemesi sağlıklı olduğu için kurutulurdu ve buradan da Irak'a götürülürdü. Baldırgan kökü zamkı Merv'in çölünde yetişir, çok yere gönderilirdi. Merv'de çok miktarda ipek, koza üretilir. Rivayete göre ipek eski zamanda buradan Cürcan'a ve Taberistan'a geçmiştir. Burada ünlü Merv pamuğu yetişir. Gayet yumuşaktır. Bu pamuktan imal edilen elbiseler etrafa gönderilirdi (İbn Havkal, 1967: 436; İstahrî, 1927: 262-263; Hudûdü'l Âlem, 2020: 60; Strange, 2015: 487; Yörükân, 2004: 144). Merv'de hurma ve üzüm de boldu (Mukaddesî, 2015: 308). Merv'de Horasan kumaşlarının en iyileri üretilirdi (Ya'kubî, 2019: 789). Merv'den bakır, sığır, peynir, peçe, ipek eşarp, ipek, pamuk yağı ve susam yağı ihraç edilir (Mukaddesî, 2015: 334).

Merv, Horasan'ın diğer şehirlerden farklı olarak kanun ve ud üretmiş, ayrıca bunların ihracatını yapmıştır. Bu değerli kanunlar ve udlar önemli ustaların elinden çıkarak müzisyenlerin hizmetine sunulmuş. Ayrıca Merv'de kadife benzeri halı ve yine Merv'e özgü elbiseler de diğer ihraç ürünleri arasında yer almaktadır (Kafesoğlu, 1972: 171; Câhız, 2001: 323). Tüm bunların yanında Merv buğdayından yapılan ekmeğin güzel olması, Merv buğdayının her tarafa ihraç edilmesine sebep olmuştur (İstahrî, 1927: 262; Arifoğlu, 2018: 188).

Herat bölgesinde bulunan Keruh şehriden çekirdeksiz üzüm (keşmiş) komşu bölgelere ve şehirlere ihraç edilirdi. Ayrıca Irak'a ve çevre ülkelere gönderilen Taif kuru üzümü de yetişirdi. Bu ürünlerin çoğu Malin'de üretilirdi (İbn Havkal, 1967: 439; İstahrî, 1927: 266; Strange, 2015: 497). Herat'ın Mârâbâz şehrinde çok fazla pirinç yetişirdi ve bu pirinç etrafta ihraç edilirdi (Strange, 2015: 498; Yörükân, 2004: 145-146).

Herat şehriden Horasan'a kuru üzüm ve kurutulmuş kayısı ihraç edilmekteydi (Ebu Dülef, 2020: 117). Herat'ta üzüm şurubu ve pamuklu eşyalar, manna (dış budak ve benzeri ağaçlardan sızan koyu ve tatlımsı bir madde) üretilirdi (Hudûdü'l Âlem, 2020: 58). Herat'ta imal edilen konfeksiyon ürünleri Horasan bölgesinin her tarafına gönderilirdi (Mukaddesî, 2015: 317).

Büşenc'te Horasan'ın tamamında bulunmayan arar ağacı (kerestesi kıymetli bir ağaç türü) bulunurdu. Bu ağacın kerestesi diğer ülkelere götürülürdü (İbn Havkal, 1967: 440; İstahrî, 1927: 268).

Belh tüccarların sık sık gidip geldikleri güzel ve zengin bir şehir olmasının yanında, Belh o dönemde Hindli tüccarların rağbet ettikleri, Hindistan'ın ticaret merkezi, sık sık ticaret amacıyla geldikleri bir şehir olarak bilinirdi (Hudûdü'l Âlem, 2020: 63; Uslu, 1997: 155-156). Belh, Hindistan'dan şeker, ev eşyası, itriyat ve bitkisel ilaç ham maddesi, Türkistan'dan da kıymetli madenler, ibrişim kumaş, değerli taşlar, cariyeler ve gulâmlar ithal etmektedir. Buna karşılık Belh ve ona bağlı bölgelerden ihraç edilen ürünler arasında ise üzüm önemli bir yer işgal etmektedir (Piyadeoğlu, 2012: 170). Harîzm ve Mâverâünnehir bölgeleri de Belh şehrinin ihracat alanındaydı (İbn Havkal, 1967: 324-432; Arifoğlu, 2018: 187). Belh'ten tereyağı, ayçiçek yağı, sabun, susam, pirinç, kuru üzüm, ceviz, fındık, incir ve nar reçeli, ilaç, kibrit, kurşun, boya kökü, topuk taşı, arsenik Curcân işi tekstil, yağ, deri ve mask ihraç edilir (Mukaddesi, 2015: 334).

Belh'te şeker kamışı, su nilüferi, turunc ve ağaç kavunu üretilirdi (Hudûdü'l Âlem, 2020: 63). Belh'te o kadar çok ürün üretilmektedir ki bunlardan elde edilen gelir sayesinde her yıl hazineye sultanın ihtiyacından daha fazla gelir aktarılmaktadır (Mukaddesi, 2015: 311).

Horasan'da şeker üretimi de yapılmaktaydı. Bütün şehirlerde şekerler çarşısı bulunurdu. Bir tür ılgının üzerinden toplanan kudret helvasının içine fıstık ve kırılmış bademler konularak yapılmış bir tür koz helvası, fındık ve ceviz ile yapılmış daha ucuz koz helvası ve bunun yanında da haşhaş tohumu ile yapılmış daha değişik ama başka bir tür helva da bulunurdu. Ballı gofret yığınları, pirinç unundan bisküviler, baklava dilimi biçimi kesilmiş badem ezmesi ve hatmi şekerlemesi, arpa şekerleri, lokumlar, pembe ve drajeler; içinde yüzlerce, renkli ve zencefil, nar, ayva, anason gibi akideler bölgeden ihraç edilen şekerleme ürünleriydi (Mazaherî, 1972: 249; Arifoğlu, 2018: 193). Değişik türdeki şekerleme ürünleri Herat'tan ihraç edilmektedir (Mukaddesi, 2015: 317; Arifoğlu, 2018: 193).

İranşehr gıda deposudur. Burada üretilen mallar birçok yere ihraç edilirdi. Burada dikilen elbiseler kaliteli ve oldukça meşhurdur. Öyle ki bu elbiseler ile Mısır ve Iraklılar hava atarlardı (Mukaddesi, 2015: 325).

Buş'ta üzüm ve tahılı bol olan bir yerleşim yeridir. Burada bol miktarda incir ve zeytin yetişmekteydi. Bu ürünler sevelerle ihraç edilmekteydi (Mukaddesi, 2015: 328).

İthal edilen eşyaların en önemlisi Çin dokumlarıydı. Şaş bölgesinden kıl ve yün dokuma ithal edilen ürünlerdendi (Makdisi, 1992: 324, Arifoğlu, 2018:194). Horasan bölgesine hazır giyim ise Endülüs ve Hürmüz'den gönderilmekteydi. Cibâl'den Horasan'a alaca, attabi ve ibrişim kumaşları

getirilmekteydi. Hürmüz'den ise özellikle sarık ithal edilmekteydi (İbn Havkal, 110-336; Arifoğlu, 2018: 194).

Horasan, hayvancılıktan da iyi bir ekonomik gelir elde etmektedir. Serahs ve Belh devenin en çok olduğu bölgedir (İbn Havkal, 1967: 450-452; Yörükân, 2004: 153). Belh'te ticaret yolları için "el-Behatî" denilen develerin tercih edilmesinden dolayı, bu tür develer çok ihraç edilmekteydi (Câhız, 2001: 330; İstahrî, 1927: 281; Şeşen, 1998: 161; Arifoğlu, 2018: 190). Ayrıca Serahs'ta koyun da yetiştirilmekteydi (İbn Havkal, 1967: 445).

Horasan'da hayvanların kendilerine yeteceklerden fazlası başka yerlere satılırdı. Huttal bölgesi de iyi hayvanların yetiştirildiği bölgelerden biridir (İbn Havkal, 1967: 449). Tus'ta dağ sıçanı, tilki, kakum, vaşak ve sincap gibi hayvanların derileri işlenirdi (Ya'kubî, 2019: 76). Bedeşân'da boynuzlar ve kürkler özellikle de tilki kürklerinin ticareti yüklüce yapılırdı (Strange, 2015: 519).

Sind bölgesinde yetiştirilen iki hörgüçlü deve Horasan'a ihraç ediliyordu. Horasan'daki deve yetiştiricileri, bu deve erkekleriyle Arap asıllı dişi develeri çiftleştirerek "en-necâtî" denilen deve cinsini elde ediyorlardı (Bakır, 2005: 290-291).

Cüzcan bölgesinden Horasan ve Mâverâünnehir'e tabaklanmış deri gönderilmektedir (Yörükân, 2004: 148). Musul ve Erbil'den Horasanlı tüccarlar beygir derilerini satın alırlardı. Ayrıca Horasanlılar ince derileri tercih etmezler, onlar kalın derileri satın alırlardı. Bu derileri ayakkabı yapımında kullanıyorlardı (Bakır, 2001: 81).

Orta Çağ İslâm dünyasında deri ve deriye bağlı olarak üretilen ürünlerin üretim tekniklerinin ileri seviyeye ulaştığı için İslâm şehirlerinin çarşılarında birçok deri dükkânları bulunurdu. Derinin en çok kullanıldığı alanlardan biride ciltçilikti (Tekin, 1994: 176; Bakır, 2001: 94). İslâmî dönemde XII. yüzyıla kadar Türk ciltçiliği doğuda Hatayî üslûbunu Kaşî, Horasan, Buhârâ, Dihlevî adlarında geliştirmiştir. Bu durum ciltçiliğin Horasan'da ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir (Bakır, 2001: 98).

Tus bölgesinin dağlarında turkuaz, bakır, kurşun, sürme gibi madenler bulunurdu. Burada taştan yapılan tencereler, bileyi taşı, şalvar ipi ve çorap üretilerek ihraç edilirdi (Hudûdü'l Âlem, 2020: 57). Değirmenlerin ve sokak kaldırımlarının taşları Herat dağlarından temin edilirdi (İstahrî, 1927: 265). Belh'te dağlarda bulunan bir şehir olan Simingân'da mermere benzeyen beyaz taşlardan oluşan dağlar bulunmaktadır. Bu dağlardaki taşlar yontularak salonlu konutlar, köşkler, put mabetleri, at ahırları ve evlerin inşası için kullanılırdı (Hudûdü'l Âlem, 2020: 64). Tuğla ise yapı malzemesi olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle tuğla ihtiyacı Horasan'dan ihraç edilerek karşılanırdı (Bakır, 2001: 210; Arifoğlu, 2018: 193).

Seramik yapımı da Horasan'da yaygın olan bir zanaattı. Hem metal, hem de topraktan imal edilen bu ürünler mutfak ve diğer ev eşyası olarak kullanılırdı. Bu ürünler topraktan üretilmiş olup, kalitesine göre ve estetik özelliğine göre ayrılmaktadır. Arapça dualar veya veciz sözler genellikle üzerlerine yazılarak süslenmekteydi. Türkistan menşeli halı desenleri ile hayvan tasvirleri de bu ürünlerde süsleme olarak kullanılabilmektedir. Tasviri yapılan bu hayvanların en önemlisi çift başlı olarak göze çarpmakta, ayrıca diğer yırtıcı kuş türleri de sıkça resmedilmektedir (Agacanov, 2002: 231; Bakır, 2001: 147-148; Piyadeoğlu, 2012: 183-184).

Horasan'da topraktan üretilen mamullerin başında cam üretim merkezleri gelmekteydi. Nişâbûr'daki sanatkârlar cam ürünlerini mine ile kaplama işini büyük bir beceri ile yapıyorlardı. Ayrıca Horasan bölgesinin Herat, Tus ve Nişâbûr gibi şehirlerinde toprak mamullerinden olan çömlekçilik de yapılmaktaydı. Nişâbûr ve Semerkant'ta beyaz zemin üzerinde açık kırmızı, yeşil (zeytin renginde), kerpiç kırmızısı renginde Arapça yazılar ve çeşitli bitkisel şekiller bulunan çömlekler de 901 yılında Horasan bölgesinin Sâ mânîler'in eline geçtikten sonra imal edilmeye başlandı (Frye, 1965: 80; Bakır, 2001: 165; Şahin-Arifoğlu, 2013: 371). Şaş'ın çanak çömleklerinin benzeri yoktu (Mukaddesi, 2015: 336).

Nûkân'da yılan taşından (Berrâm) yapılmış taş kavanozlar ihraç edilirdi. Turkuazlar (firuzeler) ve "santalum" (humâhen) olarak bilinen taş ve ayrıca bakır taşı (dehneç) tamamen Tus civarında bulunurdu ve satılmak üzere Nûkân çarşılarına götürülürdü (Strange, 2015: 474).

Hindistan'da imal edilen kılıçların en önemlisi olan "el-Bâhirî" kılıcının demir ve çeliği Herat'tan getirilmekteydi. Ayrıca yine Kirman'da yapılan "el-Kirmanî" olarak adlandırılan meşhur kılıçların da çeliği veya demiri Herat'tan getirilmekteydi (Bakır; 2002: 386-393).

Sonuç

İran'ın doğusundan Türkmenistan ile Afganistan sınırına kadar uzanan Horasan, Orta Çağ'da önemli bölgedir. Çünkü coğrafi konumu nedeniyle ticaret için önemli bir cazibe merkezi durumundadır. Ticaret yolları ağının kesiştiği kavşak noktasında yer almıştır. Horasan; Doğu Avrupa, Batı Asya, Uzakdoğu ve Hindistan ile de yoğun bir ticari faaliyet içinde bulunmaktaydı. Horasan bölgesi için her zaman ticaret önemliydi. Çünkü İpek Yolu'nun geçiş güzergâhındaydı. Ayrıca transit ticaretin de bölgenin ekonomisine katkısı önemlidir.

Horasan'ın önemli şehirleri ise Merv, Herat, Belh ve özellikle Nişâbûr'dur. Bu şehirler sadece Horasan'ın değil İslâm dünyasının da önemli ticaret merkezlerindedir.

Horasan bölgesinin ekonomik alandaki en zengin şehri Nişâbûr'dur. Sâ mânîler döneminde Nişâbûr'un askeri ve idari merkez haline getirilmesiyle, Nişâbûr Horasan'ın önemli bir ticaret merkezi olmasının yanında ilim ve sanatta da önemli bir merkez olmuştur.

Herat, XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerinde büyük bir ticaret merkezi olup, Horasan'ın diğer önemli ticaret şehirlerinden biridir.

Belh, Horasan'da ticaretin canlı olarak yapıldığı şehirlerden bir diğeridir. Belh, Horasan'ın büyük şehirlerinden biri olup, bir taraftan Horasan ve Hindikuş dağları eteklerinden Türkistan'a ve Çin'e uzanan, diğer taraftan da Ceyhun'un sol kıyısından uzanarak Hindistan ve Afganistan'a ulaşan doğu-batı ana ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşakta yer alır.

Merv şehri de özellikle Büyük Selçuklular zamanında başkent olduktan sonra Horasan'ın önemli ticari merkezlerinden biri haline gelmiştir. Aslına bakılırsa tarih boyunca Merv önemli bir ticari merkez olmuştur; yapılan kazılar da bu büyük bölgenin tarımsal ve ticari önemini doğrulamıştır. Ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı Merv'de, Doğulu ve Batılı pek çok tüccar şehirde kalmaktaydı. Ayrıca Merv, Hârizm ve Mâverâünnehir'e ulaşan ticaret yolunun halkalarından birini oluşturmaktaydı.

Orta Çağ ekonomisi daha çok ticaret, tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Elbette ki bunlara bağlı olarak madencilik, taş ve toprak, sanayi ürünlerini de eklemek gerekir.

Horasan'da yerli ve yabancı tüccarların ticaret yapabildiği birçok pazar bulunmaktaydı. Tüccarların kalabileceği fenduk denilen yerler de vardı. Han, çarşı ve pazarlar bölgede ticaretin ne kadar hareketli olduğunu gösteren önemli mekânlardır. Bu çarşı ve pazarlarda belli bir düzen ve disiplin bulunmaktaydı.

Horasan şehirlerinde de İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki şehirlerde olduğu gibi her meslek grubu için ayrı ayrı çarşılar yer almaktaydı. Aynı cins ürünün ticaretini yapan esnafın çarşılardaki yerleri aynıydı. Bu çarşılar merkezdeki caminin etrafında sıralanırlardı. Temiz olan, koku yapmayan mesleklerin çarşısı camiye yakın yerlerde, kirli ve pis koku yapan meslekler ise camiye uzak yerlerde kurulurdu. Farklı mesleklere ait çarşılar dışında farklı mezheplere ait çarşılar da bulunmaktaydı.

Ticaretin gelişmesini sağlayan diğer bir unsur olarak da şehirlerde yılın belli bir döneminde kurulan panayırları görmekteyiz. Fuar ve panayırlar, ticaretin gelişmesine katkıda bulunmak için her yıl için aynı dönemde, kısa bir süreliğine kurulan ve çok büyük olan bu mekânlar birçok satıcı ve alıcıyı bir araya getiriyordu, ürünlerin sergilenmesine, tanıtılmasına

olanak sağlıyordu, satış sözleşmelerine sahne oluyordu ve büyük bir alışveriş potansiyeline sahipti.

Horasan tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık, itriyat, taş-toprak gibi her türlü ekonomik faaliyetin yapıldığı bir bölgedir. Pazar ve çarşılarında birçok ürünü bulmak mümkündür. Üretilen ürünlerin ihtiyaçtan fazlası başta yakın bölgelerden başlayarak birçok bölgeye ihraç edilmekteydi.

Ticari faaliyetlerden köle ticaretinin de Horasan'da önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Horasan'da köle ticareti yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Bunun sebebi ise bu dönem sanayisinin ve iş yükünün tamamen insan gücüne dayanmasındandır. Kölelik, ucuz iş gücü arayışı neticesinde ortaya çıkmıştır.

Horasan'da tüm İslâm dünyasında olduğu gibi dinâr (altın para) ve dirhem (gümüş para) kullanılmaktaydı. Ekonomik durumun kötüye gitmesine bağlı olarak dirheme gümüş ile birlikte bakır karışımı da kullanılmıştır. Bir süre sonra da tamamen bakır kullanılmıştır. Genel olarak Orta Çağ'da üç ayaklı (altın, gümüş ve bakır) bir para sistemi vardı.

Nîşâbûr'da, Büyük Selçuklular döneminde en büyük darphane bulunmaktaydı. Bu darphanede yüklü miktarda dinâr basılmaktaydı. Nîşâbûriye altını olarak adlandırılan Nîşâbûr dinârları yüksek ayarlı paralardı.

Belh ise Horasan'da darphane bulunan diğer bir şehirdi. Belh gümüş madenleriyle ünlüydü. Abdülmelik b. Mervan adına Belh ve Herat'ta para basılmış ve bu paralarda şehrin adı Belhü'l-beyza olarak kaydedilmiştir.

Madeni paralar ham maddenin çıkartılabildiği şehirlerde basılmaktadır. Horasan'ın; Nîşâbûr, Belh, Herat ve Merv şehirlerinde para basıldığına göre, buralarda altın, gümüş ve bakır madenleri yüklü miktarda bulunmaktadır.

Kaynakça

- Agacanova, S. G. (2002). *Selçuklular*, İstanbul.
- Arifoğlu, Y. (2013). *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya.
- Arifoğlu, Y. (2018). Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar), *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3(2), Aralık, s. 176-202.
- Atan, T. (1990). *Türk Gümrük Tarihi*. C. 1, TTK Basımevi, Ankara.
- Bakır, A. (2001). *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- Bakır, A. (2001). Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi, *Bellekten*, LXV, 242, Nisan, s. 75-160.
- Bakır, A. (2002). *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Bakır, A. (2005). *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), TTK Basımevi, Ankara.
- Can, Y. (1959). *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, TDV Yayınları.
- Câhız, E. (2001). et-Tebessurbi'Ticare, (Çev: M. Mahfuz Söylemez), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul.
- Çetin, O. (1998). Horasan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18, İstanbul.
- Ebu D. (2020). *İran Seyahatnamesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk* (Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu), İstanbul, Kronik Kitap.
- Frye, R. (1963). *The Heritage of Persia*, Newyork, World Publishing Company.
- Frye, R. (1965). *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman.
- Frye, R. (2009). *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev: Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Günaltay, Ş. (1948). *İran Tarihi*. Ankara, TTK. Basımevi.
- Hartmann, R. (1986). "Belh", *İslâm Ansiklopedisi*. MEB Yayınları, İstanbul.
- Heyd, W. (1975). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal), Ankara, TTK Basımevi.

- Hinz, W. (1989). İslâm'da Ölçü Sistemleri, (Çev: Acar Sevim), *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırma Dergisi*, (5).
- Hudûdü'l Âlem, (2020). *Mine'l-Meşrik ,le'l-Magrib*, (Çev: Abdullah D.-Murat A., İstanbul, Ayışığıkitapları.
- İbn Battûta (2020). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev: A. Sait Aykut), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Butlan (2008). el-Hasan el-Muhtar b. El-Hasan, *Risâle Câmi'a Fünûn Nâfi'a Şirâ er-Rakîk ve Taklîbi'l-Abîd*, (thk: Abdusselâm Hârû), (Çev: Abdulhalik Bakır), Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I, Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- İbn Haldun (1982). *Mukaddime*, (Trc: Süleyman Uludağ), C. I, Bursa.
- İbn Havkal (1967). *Suretü'l -Arz*, Leiden.
- İbn Havkal (2017). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc: Ramazan Şeşen), 2. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay.
- İbn Hurdâzbih (1967). *el-Mesalik ve'l- Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden, Brill Press.
- İstahrî (1927). *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, Leiden.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*, İstanbul.
- Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, (ts. Dâru Sâdır), Beyrut.
- Kılınç, A. (2020). *Sâmânîler Döneminde Buhârâ Şehri*, İstanbul, Hiperyayın.
- Kılınç, A. (2021). *Mâverâünnehir'de İktisadi ve Sosyal Hayat (IX.-XI. Yüzyıllar)*, İstanbul, Hiperyayın.
- Kudâme b. C. (2018). *Kitabü'l Harac*, (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- Lombart, M. (2002). *İslam'ın Altın Çağı*, (Çev: Nezh Uzeli), 4. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları.
- Makdîsî (1877). *Ahsenü't -Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, (Nşr. De Goeje), Leiden.
- Makdîsî (1992). *Ahsenü't -Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt.
- Mazaherî, A. (1972). *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, (Çev: Bahriye Üçok). İstanbul, Varlık Yayınevi.

- Merçil, E. (2008). “Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur, *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler Sempozyumu Bildireleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Mez, Â. (2000). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*. (Çev: Salih Şaban), 1. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Mukaddesî (2015). *Ahsenü't-Takâsım*, (Çev. ve Notlar Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları.
- Özgüdenli, O. (2007). “Nişâbûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Samur, S. (2005). “İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname* (3).
- Strange, G. L. (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, (Ter: Adnan E.-Cengiz T., İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Şahin, H., Arifoğlu, Y. (2013). “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(3), s. 361-387.
- Şeşen, R. (1998). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tekin, Z. (1994). “Deri” (Türklerde Dericilik), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, İstanbul.
- Uslu, R. (1997). *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Uslu, R. (1998). “Herat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17, İstanbul.
- Yörükân, Y. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, (Notlarla Yayına Haz. Mehmet Ş., Ali E., Süleyman Ö., Tahsin K.), İstanbul, Gelenek Yayıncılık.
- Zahoder, B. (1955). “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, *Belleten*, (Çev: İsmail Kaynak), 18, Ankara.
- Zeydan, C. (1972). *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev: Zeki M.) C. I, İstanbul, İletişim Yayınları.